

نقش بازی در رشد شخصیت و خلاقیت کودک از منظر روایات اسلامی و روانشناسی

رشد

فاطمه مومنی نژاد^۱

چکیده

بازی یکی از بنیادی‌ترین نیازهای دوران کودکی و عاملی مؤثر در رشد همه‌جانبه کودک است. از منظر تربیتی و روان‌شناختی، بازی نه تنها وسیله‌ای برای سرگرمی و تخلیه انرژی کودک محسوب می‌شود، بلکه ابزاری مؤثر برای شناخت خود، محیط و تقویت مهارت‌های ارتباطی و ذهنی است. این مقاله با تمرکز بر سه محور اساسی، ابتدا به بررسی جایگاه و اهمیت بازی در سیر رشد طبیعی کودک می‌پردازد و سپس نقش حیاتی خانواده در هدایت، مشارکت و فراهم‌سازی فضای مناسب برای بازی را تحلیل می‌کند. در ادامه، تأثیرات گوناگون بازی در ابعاد جسمی، عاطفی، اجتماعی و عقلی کودک مورد واکاوی قرار می‌گیرد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بازی، بستری مناسب برای تقویت مهارت‌های حرکتی، رشد هیجانی، تعاملات اجتماعی و پرورش تفکر خلاق و حل مسئله در کودک فراهم می‌آورد. در نتیجه، می‌توان گفت که بازی نه تنها بخش جدایی‌ناپذیر از زندگی کودک است، بلکه ابزاری تربیتی و رشدآفرین به‌شمار می‌رود. توجه جدی خانواده‌ها و نظام آموزشی به این مقوله، زمینه‌ساز شکوفایی استعدادها و شکل‌گیری شخصیت سالم و خلاق در نسل آینده خواهد بود. و روشی که برای نوشتن این مقاله استفاده شده است روش توصیفی کتابخانه‌ای است.

کلیدواژه: بازی، رشد شخصیت، خلاقیت، خانواده.

^۱ .سطح دو، حوزه الغدير، تهران.

دوران کودکی یکی از حساس‌ترین و تأثیرگذارترین مراحل رشد انسان است که در آن پایه‌های شخصیت، تفکر و روابط اجتماعی فرد شکل می‌گیرد. یکی از مهم‌ترین و طبیعی‌ترین فعالیت‌های کودک در این دوره، بازی است؛ پدیده‌ای که نه تنها جنبه سرگرمی دارد، بلکه نقشی عمیق و چندبعدی در فرآیند رشد جسمی، روانی، اجتماعی و ذهنی ایفا می‌کند. در عین حال، چگونگی برخورد خانواده با مقوله بازی، نوع بازی‌ها، حضور یا عدم حضور همبازی، و فضای تربیتی حاکم بر محیط کودک، نقش تعیین‌کننده‌ای در جهت‌گیری این تأثیرات دارند. با وجود اهمیت فراوان بازی در رشد کودک، در بسیاری از خانواده‌ها به دلایل گوناگون از جمله مشغله‌های روزمره، کم‌توجهی به نیازهای روان‌شناختی کودک یا تأثیر فرهنگ رسانه‌ای، جایگاه واقعی بازی نادیده گرفته می‌شود.

مقاله‌ای دیگر که در این موضوع بررسی شده است عبارتند از:

نقش قصه و بازی در رشد، خلاقیت و هویت یابی کودکان پیش دبستانی، نویسندگان؛ فاطمه جان نثار؛

اهمیت و تأثیر بازی و نقش معلم در رشد اجتماعی و کاهش اضطراب کودکان، نویسندگان؛ مهدی گلابی و همکاران؛

تأثیر محیط‌های بازی طبیعی در رشد کیفی آموزش کودکان، نویسندگان؛ جمال الدین مهدی نژاد و همکاران؛
بررسی نقش بازی در تربیت کودک از دیدگاه قرآن و سنت و معصومین، نویسندگان؛ سعید بهشتی، یگانه منطقی.
این پژوهش تلاش دارد تا با تمرکز بر نقش بازی و همبازی، و تحلیل نقش خانواده در این فرآیند، گامی در جهت شناخت بهتر ظرفیت‌های بازی به‌عنوان ابزاری تربیتی و رشدی بردارد.

مقاله از این جهت حائز اهمیت است که: با توجه به نقش اساسی بازی در رشد همه‌جانبه کودک، بررسی علمی این پدیده به‌ویژه از منظر تأثیر آن بر شخصیت و خلاقیت کودک از اهمیت بالایی برخوردار است. در شرایطی که

بسیاری از کودکان امروزی به بازی‌های غیرتعاملی و دیجیتال روی آورده‌اند، تبیین نقش خانواده و همبازی در جهت‌دهی به بازی‌ها، ضرورتی تربیتی به شمار می‌رود. این مقاله می‌تواند به والدین، مربیان و سیاست‌گذاران آموزشی کمک کند تا با شناخت بهتر ظرفیت‌های بازی، زمینه رشد سالم‌تر، شاداب‌تر و خلاقانه‌تر کودکان را فراهم سازند.

۱- مفهوم شناسی

پیش از ورود به تحلیل محتوایی، باید واژگان اصلی به‌کاررفته در این حوزه به‌روشنی تبیین شوند تا از برداشت‌های چندگانه جلوگیری شود. در همین راستا، ابتدا به مفهوم‌شناسی واژگان بنیادین می‌پردازیم:

۱-۱ کودکی

در مصباح المنیر آمده است: «فرزند صغیر انسان را کودک (طفل) نامند. این لفظ بر فرزند مذکر (پسر) و مؤنث (دختر) و نیز جمع آن‌ها (فرزندان) اطلاق می‌گردد و تا زمانی که به سن تمیز نرسیده است، او را طفل صغیر می‌نامند.»^۲

^۲ . فیومی، احمد بن محمد، مصباح المنیر، ص ۳۷۴

۲- ابازی

ساده ترین تعریف هایی که از بازی ارائه شده، عبارتند از: «بازی هر کاری است که مایه سرگرمی باشد.»^۳ و یا «بازی، کاری است که به قصد لذت و تفریح انجام شود و فایده ای دربر نداشته باشد.»^۴

۲- جایگاه و اهمیت بازی در کودکی

دوران کودکی، حساس ترین و بنیادین ترین مرحله در شکل گیری شخصیت انسان است و دین اسلام با نگاه جامع و واقع بینانه، به نیازهای روحی و جسمی کودک توجهی ویژه دارد. در آیات و روایات، نشاط، بازی و سرگرمی های متناسب با فطرت کودک نه تنها امری مجاز، بلکه زمینه ساز رشد عقلانی، عاطفی و اجتماعی معرفی شده است. بر این اساس، بازی به عنوان یکی از حقوق طبیعی کودک، جایگاهی مهم در تربیت اسلامی می یابد.

که خداوند در آیه ۵ سوره حج، دوران کودکی را مقدمه ای برای رشد و بلوغ که بیانگر جایگاهی است که دارد معرفی میکند، و میفرماید: (ای مردم، اگر شما در (روز قیامت و قدرت خدا بر) بعث مردگان شک و ریبی دارید (برای رفع شک خود بدین دلیل توجه کنید که) ما شما را نخست از خاک آفریدیم آن گاه از آب نطفه، آن گاه از خون بسته، آنگاه از پاره ای گوشت با آفرینشی تمام و ناتمام، تا (در این انتقال و تحولات قدرت خود را) بر شما آشکار سازیم و (از نطفه ها) آنچه را مشیت ما تعلق گیرد در رحمها قرار می بخشیم تا به وقتی معین، آن گاه شما را به صورت طفلی (چون گوهر از صدف رحم) بیرون آریم تا (زیست کرده و) سپس به حد بلوغ و رشد خود برسید و برخی از شما (در این بین) بمیرد و برخی به سن پیری و دوران ضعف و ناتوانی رسد تا آنجا که پس از دانش و هوش خرف شود و هیچ فهم نکند، و (دلیل دیگر از ادله قدرت خدا بر معاد آن که) زمین را بنگری وقتی خشک

^۳ . حسینی دشتی، سیدمصطفی، معارف و معاریف، ج ۳، ص ۲۸

^۴ . راغب اصفهانی، حسین، مفردات الفاظ القرآن، ص ۷۴۱

و بی گیاه باشد آن گاه چون باران بر آن فرو باریم سبز و خرم شود و (تخمها در آن) نمو کند و از هر نوع گیاه زیبا برویاند).

علامه طباطبایی با اشاره به ویژگی های پنج گانه ای که در این آیه مطرح شده، آن را مطابق مراحل سن انسان از کودکی تا پیری می داند؛

«(لعب) یعنی بازی نظامداری که غرض حقیقی ندارد و (لهو) یعنی هر عمل سرگرم کننده که انسان را از امور مهمه باز دارد و (زینت) یعنی اینکه چیز مرغوبی را به چیز دیگری بیافزایند، تا مردم به خاطر جمالی که از این امر ضمیمه حاصل شده مجذوب آن چیز شوند، و (تفاخر) یعنی مباهات کردن به حسب و نسب و (تکاثر در اموال و اولاد) یعنی فخر فروشی از بابت زیادی مال و فرزند. می فرماید زندگی دنیا عرضی زایل شدنی و سرابی باطل است که از پنج خصلت خالی نیست ، یا لعب و بازیچه است یا سرگرمی یا زینت و یا تفاخر و تکاثر و همه اینها موهوماتی است که نفس آدمی به آنها دل می بندد و از کمالات و امور مهمه غافل می شود، از شیخ بهایی نقل شده که این پنج خصلت را بر پنج مرحله از عمر آدمی تطبیق داده ،(کودکی : بازی و لعب ، جوانی : سرگرمی و لهو، میانسالی : آراستن خود با مال و جمال و...، ابتدای کهولت : افتخار به گذشته و حسب و نسب و دوران سالخوردگی : حرص بر مال و اولاد). آنوقت خداوند در مقام تشبیه می فرماید: مثل زندگی دنیا در فریبندگی ظاهری و زوال زود رس ، درست مثل بارانیست که به موقع می بارد و باعث رویش گیاهان می شود و خرمی و بهجت آنها کفار را به تعجب وامی دارد، اما رفته رفته رو به زردی می گذارد و سرانجام گیاهی خشک و شکسته می شود، پس دنیا فانی و زودگذر است ، آنچه ابدیست آخرت است که اگر انسان اهل گناه و کفر بوده باشد عذابی شدید خواهد داشت و اگر اهل ایمان و طاعت باشد به مغفرت و خشنودی خدا نایل خواهد شد. و اینکه مغفرت را بر رضوان مقدم نمود، به جهت آنست که برای نیل به رضوان خدا قبلا باید بوسیله مغفرت خدا تطهیر شد و اینکه مغفرت و رضوان را به خدا نسبت داد (به خلاف عذاب) برای آنست که اشاره کرده باشد، غرض اصلی خلقت مغفرت بوده ، نه عذاب ، اما خود انسان با خروج از روش عبودیت آن عذاب را باعث شده و در آخر می فرماید: زندگی دنیا جز متاعی نیست که

بازی تن و روح کودک را می پروراند. میل به بازی از خصائص خداداد اوستف که از این خصیصه باید برای آماده ساختن همه جانبه او در زندگی فردا استفاده کنیم. تنوع بازی ها به دلیل تنوع نیاز های جسمی و روحی، فردی و اجتماعی، دنیوی و اخروی، مادی و معنوی کودکان است. برخی از بازی ها برای ورزیدگی عضلات و برخی جنبه رزمی و دفاعی دارد. برخی موجب تقویت هوش، تعدیل عواطف، اجتماعی شدن کودک، تقویت روحه استقلال و ابتکار و تلاش و خدمت می دهد. خداوند متعال در آیه ۶۰ سوره انفال میفرماید: (برای آنها تا میتوانید قوه و نیرو فراهم کنید) ما اگر بخواهیم فقط همین آیه را در زندگی خود تحقق بخشیم، باید برای بازی های متنوع کودکان مخصوصاً بازی های رزمی و ورزشی آنان برنامه ریزی کنیم. و پیامبر گرامی اسلام صل الله علیه و آله میفرماید: (مومن نیرومند پیش خدا از مومن ضعیف بهتر و محبوب تر است.) به همین دلیل اسلام توصیه می کند که به کودکان شنا و تیراندازی و اسب سواری یاد دهیم. طفل، مشتاق بازی و سرگرمی است و دوست دارد که از فضای باز و آزاد و مناظر طبیعی بهره مند شود.^{۲۸}

ژان پیاژه، روان شناس برجسته غربی، معتقد بود که بازی نقش مؤثری در فرآیند تعلیم و تربیت کودک دارد و زمینه ساز رشد همه جانبه اوست. منظور از رشد همه جانبه، رشد در ابعاد مختلفی چون ارزش های اجتماعی، اخلاقی و تربیتی است. بازی ها به تقویت مهارت های حرکتی و هماهنگی حسی- حرکتی کودک کمک کرده، حواس مختلف او را پرورش می دهند و روحیه همکاری، مشارکت و مسئولیت پذیری را در او تقویت می کنند. همچنین، بازی به کودک می آموزد که با شکست و پیروزی منطقی برخورد کند، بردبار باشد، نوبت را رعایت کند، رقابت سالم را تجربه کرده و قواعد و مقررات را بپذیرد. از دیگر دستاوردهای بازی می توان به افزایش تمرکز و دقت، انعطاف پذیری، شناخت توانایی ها، سنجش مهارت ها، تقویت اعتماد به نفس، ایجاد روحیه سازگاری و همکاری گروهی، همدلی،

^{۲۸} . بهشتی، احمد، ویراستار؛ سعید بهشتی، اسلام و تربیت کودکان

محبت، گذشت و ایثار اشاره کرد. افزون بر این، بازی زمینه‌ساز گسترش تخیل و رشد خلاقیت در کودک است و او را برای زندگی فردی و اجتماعی آینده آماده می‌سازد.^{۲۹}

همه بازی‌ها به نحوی در رشد کودک تاثیر دارد. بازی‌های جمعی در رشد اجتماعی کودک اثر سازنده دارد. پیاز عقیده دارد بازی اصولاً اجتماعی است و یکی از هدف‌ها و بازده‌های آن ایجاد حس دوستی و معاشرت با دیگران است. یعنی در حقیقت بازی سازنده انسان اجتماعی است.^{۳۰}

همان‌طور که روشن است، هر دو دیدگاه بر این نکته تأکید دارند که بازی نقش اساسی در رشد همه‌جانبه کودک دارد و تأثیر قابل‌توجهی بر تعلیم و تربیت او می‌گذارد. کودک از طریق بازی، مهارت‌هایی را می‌آموزد که به او در سازگاری با محیط و رویارویی مناسب با چالش‌های زندگی آینده کمک می‌کند. در حقیقت، بازی فرصتی برای تمرین زندگی واقعی است و کودک را برای پذیرش مسئولیت‌ها و حل مسائل پیش‌رو آماده می‌سازد. از سوی دیگر، محرومیت از بازی کافی در دوران کودکی ممکن است زمینه‌ساز مشکلات رفتاری، روانی و اجتماعی در آینده شود.

نتیجه‌گیری

بازی، نه تنها یک فعالیت سرگرم‌کننده برای کودک، بلکه یکی از مهم‌ترین ابزارهای رشد و یادگیری در دوران کودکی است. این پدیده، نقش کلیدی در شکل‌گیری شخصیت، پرورش خلاقیت، رشد اجتماعی، تقویت مهارت‌های

^{۲۹} . ترکمان، منوچهر، مقدم، مصطفی، بازی‌های آموزشی برای مربیان و اولیای کودک قبل از دبستان

^{۳۰} . مهجور، سیامک رضا، روانشناسی بازی

ارتباطی و توسعه ذهنی کودک ایفا می‌کند. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد که بازی، زمانی بیشترین تأثیر را دارد که در فضایی امن، همراه با مشارکت فعال خانواده و تعامل با همبازی صورت گیرد. از سوی دیگر، نقش خانواده در جهت‌دهی به نوع بازی‌ها، مشارکت در فرآیند بازی، و فراهم‌سازی محیطی سالم و پویا، بسیار تعیین‌کننده است. غفلت از این نقش می‌تواند منجر به ضعف در رشد هیجانی، انزوا، یا کاهش خلاقیت کودک شود. بنابراین، لازم است والدین، مربیان و برنامه‌ریزان آموزشی با درک عمیق‌تری از ابعاد تربیتی بازی، زمینه بهره‌گیری حداکثری از این فرصت رشدآفرین را فراهم آورند. سرمایه‌گذاری بر بازی کودک، سرمایه‌گذاری بر آینده جامعه است.

منابع

قرآن*

- ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۵ق
- ابن قولویه قمی، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، مرتضوی، چاپ اول، ۱۳۵۶
- ابراهیمی شادپی، بخشش، مریم، دستمرد، ماح، مقاله؛ بررسی جایگاه بازی در تعلیم و تربیت کودکان از منظر مکاتب غربی و اسلام، مجله پیشرفت های نوین در روانشناسی، علوم تربیتی و آموزش و پرورش، شماره ۱۹، ۱۳۹۸

-انگنجی، لیلی، عسگری، عزیزه، ویراستار؛ هومن نجفیان، بازی و تأثیر آن در رشد کودک، طراحان ایماژ، ۱۳۸۵

-بهشتی، احمد، اسلام و بازی کودکان، وزارت آموزش و پرورش، اداره کل تربیت بدنی، چاپ اول، ۱۳۶۶

-حرم عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، اسلامیه، ۱۳۹۲

-حسین راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، بیروت، دارالاسلامیه، چاپ اول، ۱۹۹۶

-رشیدپور، مجید، رشد اجتماعی از منظر اسلام، انجمن اولیاء و مربیان، چاپ ششم، ۱۳۹۷

-سیدمصطفی حسینی دشتی، معارف و معاریف، انتشارات دانش، چاپ دوم، ۱۳۷۶

-شجاعی، محمد صادق، بازی کوک در اسلام، صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهشهای اسلامی،

۱۳۸۳

-شعاری نژاد، علی اکبر، مبانی روانشناختی تربیت، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ سوم،

۱۳۷۵

-شیخ صدوق، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، مؤسسه النشر الإسلامی، چاپ دوم، ۱۳۶۳

-طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، موسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ سوم، ۱۳۹۳ق

-فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، طلعه نور، چاپ اول، ۱۳۹۶

-قائمی، علی، تربیت و بازسازی کودکان، امیری، چاپ سوم، ۱۳۶۳

-کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق

-گاری.ل. لندرث، بازی درمانی، مترجم؛ خدیجه آرین، اطلاعات، چاپ اول، ۱۳۶۹

-لورا برک، روان شناسی رشد، مترجم؛ یحیی سیدمحمدی، ارسباران، چاپ اول، ۱۳۸۱

-محمّدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، مترجم؛ حمیدرضا شیخی، سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، چاپ
هفتم، ۱۳۸۶

-منطقی، یگانه، بهشتی، سعید، مقاله؛ بررسی نقش بازی در تربیت کودک از دیدگاه قرآن و سنت و معصومین،
شماره ۳، ۱۳۹۰

-مهجور، سیامک رضا، روانشناسی بازی، ساسان، چاپ هشتم، ۱۳۸۳